

De klassieke institutionele economie en de mainstream

A.G. Nagelkerke

is werkzaam bij de vakgroep Sociale Economie van de Katholieke Universiteit Brabant, alwaar hij doceert op het terrein van de arbeidsverhoudingen. Hij promoveerde recentelijk op het proefschrift *Instituten en economisch handelen* (Tilburg 1992). Adres: KUB, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg.

Samenvatting

In dit artikel staat een stroming centraal die ook wel de Amerikaanse of klassieke institutionele economie wordt genoemd. Deze school heeft vanaf het begin van deze eeuw de toon gezet voor grondige kritiek op de gangbare economiebeoefening. In artikel wordt ingegaan op de achtergronden van de klassieke institutionele economie. Daarbij zal voortdurend met de gangbare economie worden vergeleken teneinde de verschillen helder naar voren te brengen. Bijzondere aandacht gaat uit naar de visie van Veblen, de 'founding father' van het Amerikaanse institutionalisme. Ten slotte wordt ingegaan op de hedendaagse relevantie van de klassieke institutionele economie.

1. Enkele achtergronden van het Amerikaanse institutionalisme

Rond 1900 was de wetenschap sterk in beweging. Tussen de verschillende sociale wetenschappen, maar ook tussen deze en de andere, meer traditionele wetenschappen als de biologie, de medicijnen en natuurwetenschappen, bestond veel vruchtbaar wetenschappelijk verkeer. Verrassende wetenschappelijke doorbraken, de nog geringe verkoking van de universiteit en de vroege ontwikkelingsfase van afzonderlijke disciplines gaven het wetenschappelijk bedrijf een omvattende levendigheid. Op de achtergrond speelden maatschappelijke veranderingen als gevolg van de industrialisatie een belangrijke rol. Rond die tijd ontstond het Amerikaanse institutionalisme. Behalve de geschetste atmosfeer kunnen voor haar ontstaan enkele bijzondere bronnen naar voren worden gebracht. Ik noem er vier.

In de eerste plaats was er de discrepantie tussen de *gangbare economiebeoefening*, vooral een Europees aangelegenheid, en de maatschappelijke wer-

kelijkheid. In economisch opzicht verliepen de industriële ontwikkelingen in de Verenigde Staten veel tumultueuzer en grootschaliger dan in Europa. In het minder door traditionele structuren gestuurde Amerika werd de vrije concurrentie al snel een alibi voor rooftochten. Prijs- en productie-afspraken, vaak vergezeld van bedenkelijke maffia-achtige praktijken, schendingen van afspraken, financiële manipulaties en machtsuitoefening op grote schaal, waren aan de orde van de dag. Vaak ook ging dit vergezeld van grote en bloedige arbeidsconflicten. Deze krachtige dynamiek van het Amerika van het fin-de-siècle spoorde niet met de competitieve harmonie en kleinschaligheid van het toen gangbare economische denken. Geen wonder dat deze discrepantie leidde tot een duidelijk contrapuntische stroming.

Een grote invloed, ten tweede, kwam evenwel van een andere Europese stroming, namelijk de *Duitse historische school*. Centraal in deze stroming stond de historische en empirische studie van economische verschijnselen. Voor Schmoller en anderen ging het daarbij om het zoeken van oorzakelijke ontwikkelingen, van generaliseerbare samenhangen in de veelheid van economische processen. Zij relativeerden de economische wetten van de 'Engelse klassieken' en stelden inductieve studie voorop, waarbij de verkregen inzichten moesten worden gebruikt voor beleidsinterventie in de economie. Met name het beperkte gedragspostulaat, de homo economicus, en de daarmee verbonden atomistische maatschappijopvatting moesten het ontgelden. Economische drijfveren werden door de historische economen als veel gevarieerder dan alleen het eigenbelang gezien. Ook plichtsbesef, eerzucht, arbeidsvoldoening, ijdelheid, verwantschapsbindingen etc. golden voor hen als richtinggevend.

Deze opvattingen sloten, ten derde, goed aan bij een gedachtengoed van eigen, Amerikaanse bodem, namelijk het *pragmatisme/instrumentalisme*. Hierin wordt benadrukt dat een handelend mens denkt en dat het denken onder invloed van het praktische handelen staat.¹ Dit voerde naar de visie dat ideeën en theorieën pas betekenis krijgen als zij effect hebben. 'Our idea of anything is our idea of its sensible effects,' aldus Peirce (1934, 45). Wetenschappelijk inzicht verkrijgt men dan ook door nadere studie van die te verwachten effecten waaraan onlosmakelijk menselijke interventie en creativiteit verbonden zijn. De mens heeft het ontwerp van de samenleving goeddeels in eigen hand; dogmatiek, absolute wetten, eenduidige oorzaken, vaste principes en starre regels worden afgewezen. Er is continuïteit van maatschappelijke ontwikkeling door institutionele elementen. Het pragmatisme van Peirce voerde in het begin van de twintigste eeuw naar het instrumentalisme van Dewey, dat het stempel draagt van een sociale filosofie, waarin wetenschappelijk werk vooral een reactie is op maatschappelijke spanningen en problemen. Daaruit kwam de afwijzing voort van de strikte scheiding tussen normatieve en positieve wetenschapsbeoefening.

Op het eind van de vorige eeuw stonden, ten slotte, *evolutietheorieën* zeer in de belangstelling. Centrale ideeën daarin zijn de collectivistische en interdependente aard van verschijnselen en het continue en cumulatieve karakter van ontwikkelingen. Onderdelen van systemen krijgen pas hun werkelijke betekenis in hun onderlinge samenhang, en functioneren terwijl ontwikkelingen van eenvoudig naar complex lopen, vaak in ordelijke stadia. In Amerika hielden onder meer Sumner, Morgan en Ward zich bezig met de uitwerking van de principes van natuurlijke selectie op het sociale leven. Daarbij scoorden de theorieën zeer verschillend op de mate van determinisme van maatschappelijke ontwikkeling. Voor Ward was in de biologische evolutie een breuk opgetreden onder invloed van de menselijke mentale ontwikkeling. De sociale evolutie verloopt anders dan de biologische evolutie. Ze is doelmatig van karakter en opent de mogelijkheid van menselijke sturing en ontwerp van de samenleving. In deze vorm van 'social constructivism' komt duidelijk de vermenig van evolutionaire en pragmatische denkbeelden naar voren.

2. Institutionalisme versus mainstream

Als men in de literatuur op zoek gaat naar een weergave van de theoretische structuur van het klassieke institutionalisme, zal men die niet vinden. Als er al een 'common body of knowledge' bestaat, dan is deze zeker niet duidelijk geëxpliciteerd. Men ontmoet wisselende klemtonen op bepaalde theoretische aspecten, andere voorkeuren en soms zelfs flinke methodologische verschillen. Toch blijken veel wetenschappers zich in naam met hetzelfde institutionalisme te afficheren. Men kan daarom beter van 'ingrediënten' spreken, relatief losse theoretische elementen die te zamen een soort grootste gemene deler van relevante ideeën vormen. Om hiervan nu een beeld te krijgen zal een schema worden aangehouden dat onderscheidt naar wetenschapstheoretische oriëntatie, methodologie en methode, uitgangspunten en begrippen en analyse. Daarbij zal telkens een vergelijking worden gemaakt met de hoofdstroom van het economisch denken ten einde de verschillen helder naar voren te brengen.²

Voor de wetenschapsoriëntatie is van belang het pragmatistisch-filosofisch uitgangspunt dat handelen en denken niet te scheiden zijn. Kennis is relatief, ontstaat niet eenzijdig door a priori verstandscategorieën, maar vooral door een wisselwerking van ervaring en denken. Een wisselwerking die zowel op ontwerp als op de toekomst is gericht. In die zin stelde Commons, naast Veblen de meest belangrijke voortrekker van het Amerikaanse institutionalisme, dan ook: 'Pragmatism is Futurity.'³ In de institutionalistische publikaties wordt dan ook vaak de klemtoon gelegd op een actief, kennend individu dat bezig is doelstellingen te realiseren (vgl. ook Rorty 1979). Bij de standaardtheorie wordt weliswaar erkend dat theorieën niet zijn op te zetten los van ervaringsgegevens en dat er geen ervaringsfeiten zijn zonder theoretisch kader, men verwerpt dus de cartesische tweedeling, maar het tamelijk absolute karakter van het deductieve model zaait twijfels over de wisselwerking in kennisontwikkeling van ervaring en denken (vgl. de bescherming tegen falsificaties door het gebruik van ad hoc-assumpties).

Hier heeft ook het waardenaspect betekenis. Wetenschap is voor de institutionalisten instrumenteel voor maatschappelijke vraagstukken.⁴ Voor hen

moet de economische wetenschap bijdragen aan een zodanige maatschappelijke voorziening van goederen en diensten, gegeven schaarsteposities, dat verdelingsproblemen en -conflicten worden voorkomen. Dit betekent ook dat er geen doelstellingen zijn die op grond van 'first principles' kunnen worden opgesteld. Voor Myrdal is er in elk wetenschappelijk werk een normatief a priori (Myrdal 1978, 778). Voordat er antwoorden kunnen worden gegeven, moeten eerst vragen worden gesteld. De probleemstellende vragen zijn voor hem uitingen van belang. Op dit punt is er echter een belangrijke demarcatie in denken. Voor Veblen moet wetenschap 'idle curiosity' zijn, en waardeoordelen keurt hij sterk af. In dit opzicht verwijt hij juist de mainstream zich te veel met teleologische wetenschapsbeoefening bezig te houden. Men kan echter stellen dat binnen de mainstream het standpunt van objectiviteit en waardevrijheid overheerst. Zijn en behoren kunnen niet alleen, maar móeten vooral uit elkaar worden gehouden. De positivistische opvatting komt mede door de grote voorbeeldfunctie van de fysica, een wetenschap die wordt gekenmerkt door relatief stabiele relaties en geen of nauwelijks menselijke interventie in het studieobject.

Instrumentele wetenschap vraagt naar richtsnoeren waarop keuzen kunnen worden gebaseerd. De meeste institutionalisten gaan ervan uit dat de waarden die in theorie en praktijk een rol 'behoren' te spelen, gericht zijn op het in stand houden van de gemeenschap, het 'levensproces'. 'Human values do not derive from the universe at large. Genuine values derive from the life process of mankind, a process to which every man is committed by virtue of already being a man' (Ayres 1961, 15). Dit zijn sociale of collectieve waarden die volgens Veblen worden bevorderd door de technologie. Duidelijk is dan dat ook de wetenschap een belangrijke taak heeft in de voortzetting van het levensproces.⁵

In methodologisch opzicht hebben de traditionele institutionalisten een collectivistische kijk op de economische werkelijkheid. Verschijnselen krijgen hun betekenis vanuit hun functioneren; basiseenheden vormen niet een eenheid vanwege hun individuele, intrinsieke kwaliteiten, maar door hun plaats en functie in een systeem. Ook op dit punt is de positie van de standaardtheorie duidelijk tegengesteld. De

ze vertrekt vanuit een atomistische compositie van de werkelijkheid, waarbij uniform veronderstelde basiseenheden in hun gedrag een fundering verschaffen aan alle sociale verschijnselen.

Voor de dynamiek van deze economische structuur benadrukken de institutionalisten de begrippen evolutie en proces. Economische verschijnselen zijn in die zin veranderlijk, dynamisch, groeiend en ontwikkelend in brede patronen. Allerlei feiten en ontwikkelingen in het verleden hebben op een complexe manier geleid tot de huidige situatie en het huidige institutionele patroon. Er is sprake van 'cumulative change' en een voortdurende continuïteit van economische ontwikkeling. Ondanks verschillende scores op de ontwerpschaal bestaat er bij institutionalisten geen bepaald eindpunt in ontwikkeling, zoals een evenwicht of, nog strikter, een finale à la Marx. Verder ruimen de institutionele economen in hun verklaringskaders plaats in voor meer relevante variabelen dan de standaardtheorie en zien zij bijvoorbeeld de prijsvorming behalve door vraag en aanbod evenzeer bepaald door macht en instituties. De mainstream-economen vertrekken impliciet vanuit een gepredetermineerde orde. Hun perceptie van de economie wordt weerspiegeld in een theoretische structuur en dynamiek gebaseerd op het evenwichtsprincipe op drie niveaus. Het eerste is dat van het individu dat voor- en nadelen tegen elkaar afweegt, het rationele op eigen belang gerichte individu; een duidelijke gedragsvariabele. Het tweede niveau betreft de marktwerking. Hier vinden de afwijkingen plaats op het sociale plan waar individuen als producenten en consumenten met elkaar in contact komen over de ruil van prestaties. Het derde niveau betreft de evenwichtige aggregatie naar macroschaal die logisch uit de evenwichtsprincipes op de twee andere niveaus voortvloeit. Het is een referentiekader dat een ideale situatie weergeeft en waar vanuit verstoringen naartoe kan worden gewerkt.

Belangrijk is hier een methodische problematiek. Als men zoals binnen de mainstream de werkelijkheid ziet als open, gecompliceerd, interdependent en evoluerend, en als kleinere eenheden pas in hun interactief functioneren kunnen worden begrepen, dan zijn relaties niet eenduidig. De ingewikkelde, multicausale netwerken met uiteenlopende top-down en bottom-up relaties, gevoegd bij de mogelijkheid van menselijke interventie in het studieobject, maken

discriminatie naar relevante factoren erg lastig. Voor dit in de sociologie bekende vraagstuk, door Myrdal gevangen in 'circular cumulative causation' (Myrdal 1978, 774), hebben de institutionalisten oplossingen proberen te vinden in synthetiserende en integrerende beschouwingen en methoden. Op basis van voorbeeldstudies en wetenschapstheoretische inzichten hebben Wilber en Harrison een 'institutionalistische' methode ontworpen (Wilber en Harrison 1978). Zij noemen het een 'pattern model'.⁶ Als men de werkelijkheid echter ziet als opgebouwd uit uniforme eenheden, die op numerieke wijze sociale verschijnselen genereren, à la de fysica mechanisch voortbewogen, dan heeft men een helder compositieprincipe en ligt een reductionistische methode voor de hand. In dit tamelijk stabiele veld zijn kwantificering en formalisering relatief eenvoudig.

Uit het voorgaande vloeien enkele cruciale theoretische verschillen met de mainstream voort. Een centrale plaats is er voor het begrip *institutie*. Instituties geven structuur aan individueel (economisch) gedrag waarbij ook de markt een institutie is, verbonden met andere instituties in een maatschappelijk hiërarchisch patroon. Instituties kunnen zowel via socialisatie worden doorgegeven, tot denkgewoonten uitgroeien en in normen tot uitdrukking komen, als expliciet in regels worden verankerd. Economisch handelen is in feite geïnstitutionaliseerd handelen. Zo komt in Commons' analytische basiseenheid, de transactie, de institutionalistische inhoud duidelijk naar voren. In een wereld van schaarste, onderlinge afhankelijkheid en belangenconflicten moeten in de huidige tijd de meeste individuen voor hun brood collectief in organisaties participeren (Van de Ven 1993, 142-143). In die collectieve processen gaan individuen voortdurend transacties aan. Commons onderscheidt drie soorten transacties: onderhandelings-, bestuurlijke en herverdelingstransacties, gericht respectievelijk op de verdeling, de productie en de herverdeling van goederen en diensten. Een transactie is verbonden met morele gedragscodes, economisch-technische overwegingen en rechtsbeginselen; instituties dus, die nodig zijn om de problemen rond conflict, interdependentie en orde te op te vangen, om eenvoudigweg transacties (en productie) mogelijk te maken (Nagelkerke 1992, 75 e.v.). Binnen het neoklassieke denken fun-

geren instituties als data, als condities waarnaar geen bijzonder economisch onderzoek hoeft te worden gedaan. Instituties zijn een onderdeel van de sociaal-politieke orde. Het gaat vooral om de uitkomsten van gedrag in termen van geld of goederen, waarbij op basis van statistische gegevens tot regelmatigheden en patronen wordt gekomen. Zelden staat de achtergrond van dit handelen ter discussie omdat die immers in de calculerende economische psyche ligt besloten.

Vooraf bij het individuele economische *gedrag* ligt een bron van institutionalistische weerstand tegen de mainstream. In het individualistische concept handelt het individu rationeel, wat voor de hoofdstroom van economisch denken betekent dat daarbij het eigenbelang richtsnoer is. Voor de institutionele economie is dit een te beperkte optie, want het houdt geen rekening met normen, regels en sociale belangen die in een veel complexere doel/middel-relatie dan de afweging van voor- en nadelen hun realisatie vinden. Er kan sprake zijn van andere motieven en gerichtheden dan eigenbelang of het maximaliseren van persoonlijk gewin. Meerdere motieven zijn mogelijk en kunnen tegelijk een rol spelen.⁷ Wel is het zo dat de rationele gerichtheid op eigenbelang een duidelijke gedragsvariabele is waarmee goed kan worden gewerkt, zeker in tegenstelling tot de veelheid van motieven en doelstellingen waarmee de 'homo institutionalis' te werk gaat. Als men de gedragsvariabele te beperkt vindt, moet men als tol de toepassingseenvoud loslaten.

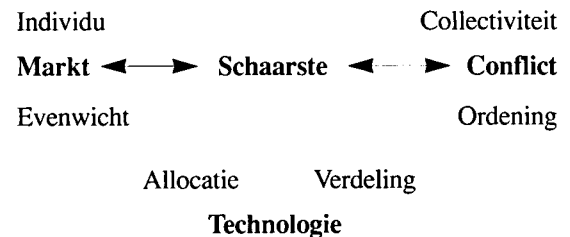
Gekoppeld aan het begrip institutie is het verschijnsel *technologie*. Voor met name de Veblen-lijn is technologie een centrale factor van economische ontwikkeling, die niet buiten het denkmodel kan worden gehouden. Deze institutionalisten endogeniseren technologie en zien het als een historisch gegroeid fonds van denken, doen en middelen waardoor 'georganiseerde menselijke intelligentie' mogelijk is. Door alle culturen heen loopt als een gemeenschappelijke rode draad de techniek als fundament waarop institutionele patronen zijn ontstaan. Kortom, de wijze waarop de mens zijn bestaansmiddelen vergaart, bepaalt de institutionele vormgeving. Voor de mainstream is de techniek een gegeven, vervat in de input-verhoudingen van productiefactoren, en geen onderwerp van economische studie.

Institutie en technologie voeren naar een centraal element van de klassieke institutionalisten, namelijk de *dialectische relatie* tussen technologische ontwikkeling en institutionele verandering. Er bestaat tussen technologie en institutie een oppositionele relatie, met verwante tweedelingen als productie/verdeling, efficiëntie/schaarste, industry/business en gemeenschap/individu. Aan beide begrippen zijn verschillende waarden verbonden. Technologie staat voor gemeenschapswaarden, 'social values', die de menselijke overleving bevorderen en is progressief, dynamisch en cumulatief van aard. Instituties worden individualistische en/of groepsbelangen toegedicht, zijn conservatief, statisch en beperkend van aard. Technologische vooruitgang vraagt voortdurend om aanpassingen, om nieuwe instituties die bevorderlijk zijn voor haar ontplooiing. Maar die processen gaan moeizaam en zijn maatschappelijk gezien vaak zeer pijnlijk. Vaak blijven, zoals Veblen zegt, lange tijd 'imbeciele instituties' bestaan. De tegenstelling tussen de ontwikkeling van de bestaansmiddelen en de maatschappelijke vormgeving/orde is een tweesnijdend zwaard en komt op verschillende niveaus van de samenleving terug, van de psychische disposities van het individu tot de organisatie van een bedrijf, de structuur van het economisch leven en de compositie van het politieke spectrum toe. Als thema keert het voortdurend in het werk van de klassieke institutionalisten terug.

Hier is nadere aandacht nodig voor een interne tegenstelling. Commons ziet geen allesbepalende tegenstelling tussen technologie en institutionele vormgeving en heeft tevens gewezen op de wederzijdse doordringing van beide grootheden. Interessant op dit punt is Commons' invulling van 'social value' en de daarbij horende institutionele dynamiek. De waarde-inhoud van zijn drie soorten transacties heeft, zoals gezegd, een institutionele basis omdat normatieve en wettelijke ondersteuning nodig is. 'Bargaining transactions' betreffen de overdracht van eigendom door vrijwillige overeenkomst tussen wettelijk gelijke personen. 'Managerial transactions' scheppen rijkdom vanuit een wettelijke gezagsrelatie. 'Rationing transactions', ten slotte, zorgen voor de (her)verdeling van de lasten en lusten van de rijkdom door het gezag van een bevoegde instantie. In elke transactie schuilt meer dan alleen overwegingen van efficiëntie of kosten van indivi-

duen of groepen. In feite wordt ook de prijs van een stabiele en efficiënte sociale orde erin weerspiegeld. Het gaat hierbij om rechten verbonden aan de door de gemeenschap gecreëerde en gesanctioneerde noties van eigendom en vrijheid ('property rights'). En dit waarde-element is historisch en collectief met vallen en opstaan ontwikkeld. Natuurlijk zijn de meeste transacties routinematig, repetitief en geen onderwerp van juridisch geharrewar. Van belang zijn echter de strategische transacties, transacties die voor partijen nieuwe beperkingen ('limiting factors') met zich meebrengen. Deze leveren conflicten op en leiden tot het doorbreken van bestaande patronen, tot nieuwe 'working rules', die na verloop van tijd habitueel van karakter worden. De jurisdictie in verschillende gedaanten speelt in dit continue proces voor Commons een cruciale rol, omdat daardoor een steeds hogere graad van 'reasonable value' van de sociale organisatie wordt nagestreefd. Dit gebeurt voor Commons, opgegroeid binnen de Amerikaanse rechtsstaat, niet op basis van absolute principes, filosofieën of theoretische analyses, maar pragmatisch, op basis van omstandigheden, gegroeide inzichten en sociale verhoudingen.

Zowel in Veblens dialectiek van technologie/institutie als in Commons' schaarste/orde-dynamiek is behalve de notie van evolutie een nadruk op *conflict* aanwezig. Technologische ontwikkeling raakt aan schaarste, is gericht op verbetering van de produktiemogelijkheden; instituties weerspiegelen vastgelegde verdelingen en daarmee de macht van dominante groepen. Bij de neoklassieken is conflict een non-issue. Schematisch kan men zich een domeinbeschrijving voorstellen:

Schematische domeinafbakening neoklassieke en institutionele economie

De mainstream is vooral werkzaam in het gebied markt/schaarste, allocatie, en probeert te komen tot

een (technische) inkomensoptimalisatie gegeven bepaalde (institutionele) 'constraints'. Het individuele gedrag is in groter verband onderhevig aan een zelfregulerend evenwichtsprincipe. De verdeling volgt uit ieders produktieve bijdrage. Au fond gaat het om mens/natuur-relaties. De institutionele economie opereert vooral op het veld schaarste/conflict, waar de verdelingsproblematiek is te vinden en veeleer een sociale optimalisatie aan de orde is. Voor de institutionalisten is er in een wereld van schaarste op voorhand geen orde aanwezig; de toekomst is open. Het gaat hier vooral om mens/mens-relaties en men zal in collectief verband zoeken naar orde door het creëren, al of niet bewust, van instituties. Overigens, uit het schema mag geen strikte taakverdeling worden afgeleid. Integendeel, beide stromingen bieden een methodologisch perspectief, wat betekent dat zij ook voor het andere terrein verklaringen aanbieden. Hier gaat het slechts om een aanduiding van zwaartepunten.

Een nadruk op evolutie van institutionele structuren door collectieve selectie, de oppositie van progressieve technologische ontwikkeling en conservatieve instituties in de Veblen-lijn, aan schaarste inherente conflictmatigheid en (organisatorische) machtsuitoefening en de institutionele gebondenheid van economisch gedrag en van economische uitkomsten – dit zijn centrale elementen van de klassieke institutionele economie. Het zal dan niet verbazen dat de studiethema's van de institutionele economie betrokken zijn op de trits technologie, conflict en regulering. Veel studies concentreren zich op de grote ontwikkelingslijnen rond technologische ontwikkeling en institutionele veranderingsprocessen. Daarbinnen is ook veelvuldig aandacht voor allerlei actuele problemen. De grote onderneming is een gefrekwenteerd studieterrein, met name door de uitdrukking die deze geeft aan transformatieprocessen en door de krachten die ervan uitgaan op de samenleving als geheel. In het kielzog hiervan zijn er veel beleidsstudies, zoals rond economische planning, industriële politiek, technologiebeleid en studies van processen op de arbeidsmarkt en in de arbeidsverhoudingen. Ook economische (onder)ontwikkeling is een belangrijk institutionalistisch studiegebied, zoals er ook ruimschoots aandacht is voor economisch-juridisch onderzoek. Behalve algemene,

brede studies wordt er ook veel case-gebonden en lokaal onderzoek verricht onder het klassieke institutionalistische label.⁸

Voor inhoud en toonzetting van de Amerikaanse institutionalisten is, zoals gezegd, Veblens werk belangrijk geweest. Zijn werk kan men zien als een soort 'exemplar', een paradigmatisch voorbeeld waarop wordt voortgeborduurd. Ik zal proberen kort zijn opvattingen weer te geven.

3. Veblens analyse van de economie

Thorstein B. Veblen, de 'founding father', van de klassieke institutionele economie was een markante persoonlijkheid, die met vaak satirische pen de wetenschappers, politici en andere belangstellenden een ontzuiterende spiegel voorhield van de sociale en economische realiteit en van de menselijke motivaties, belangen en conflicten die daarin een rol spelen.⁹ Met zijn brede oriëntatie heeft hij getracht de onderliggende mechanismen van de industrieel-kapitalistische samenleving te doorgronden. Zijn visie op de economische werkelijkheid krijgt vooral reliëf in zijn historisch-genetische studies. Hij onderscheidt een viertal cultuurfasen waarin de ontwikkeling van techniek en technologie een belangrijke rol speelt (Veblen 1899, 1904, 299).

- 'the savage era', het tijdperk van de primitieve wilde;
- 'the barbarian era', de tijd van oorlogszucht en roof;
- 'the era of handicraft', de periode van het ambacht;
- 'the era of the machine process', het mechanische tijdvak.

Het eerste tijdperk is een lange vreedzame tijd waarin er nog geen privé-eigendom van produktiemiddelen bestaat. De arbeidsverdeling is nog zeer rudimentair. Verwantschapsbindingen en het 'instinct of workmanship' reguleren het economisch leven. Het laatste leidt tot een toenemende kennis van de te bewerken natuur en tot een stijgende landbouwproduktie. Er ontstaan vaste levenspatronen en economische denk- en werkgewoontes.

Een voorwaarde voor het aanbreken van het volgende tijdvak is de produktie van een surplus boven de noodzakelijke levensbenodigdheden. Tevens komt dan het instituut privé-eigendom op en bijge-

volg een 'leisure class' (Veblen 1899, 33). De opzet van verdelingssleutels geeft aanleiding tot spanningen; vaak blijkt geweld te lonen. Niet-productieve arbeid levert, aldus Veblen, in toenemende mate status en prestige op en daarmee ook materiële rijkdom (slaven, vee, land). Verspilling en pronkzucht geven uitdrukking aan een groeiend onderscheid tussen maatschappelijke lagen, en deze 'wasteful and conspicuous leisure' wordt tot nastrevenswaardige levenswijze. Arbeid krijgt steeds minder aanzien, werken komt in de schaduw te staan van verovering en haast vanzelfsprekend verslapt de technologische vernieuwing. Vanaf die tijd ontstaan instituties die de gemeenschapsgeoriënteerde vormen overschaduwden en aantasten.

In de ambachtelijke tijd wordt privaat eigendom een tamelijk stabiel element. Het krijgt een onderbouwing vanuit een natuurrechtelijke filosofie en wordt vastgelegd en door sancties ondersteund in wetten, regels en afspraken. Steeds vaker ook wordt eigendom uitgedrukt in geldtermen. In dit tijdperk ontstaat een middenklasse en komt er ook ruimte voor de ambachtsman met zijn gerichtheid op doelmatigheid. De technologie, 'the state of the industrial arts', krijgt hierdoor krachtige impulsen (Veblen 1914, 185).

Het machinetijdperk breekt aan met de Industriële Revolutie in het achttiende-eeuwse Engeland. Van belang daarbij is voor Veblen niet zozeer het expansieve kapitalisme, met vrije concurrentie, kredietwezen en fabrieken, maar vooral de krachtige ontwikkeling van nieuwe technologie. Heeft de werker in het ambachtelijke stadium nog directe controle over zijn produkt en kan hij iets veranderen aan materie, de machineprocessen zijn echter ontstaan van die persoonlijke, soms mysterieuze, elementen en zijn meetbaar van aard: '... they are capable of theoretical statement, not merely approachable by rule of thumb'. Dit is een belangrijke omslag, omdat voor Veblen het denken wordt bepaald door wat men doet. Technologie bepaalt de 'habits of thought'.

Hiermee komen we bij Veblens ideeën over het moderne kapitalisme, een stelsel gedomineerd door de grote naamloze vennootschap ('the big corporation'). Van betekenis daarbij zijn voor Veblen de verschillende waardenposities. Enerzijds zijn er de

economische waarden, verbonden aan de industriële activiteiten. Aan de andere kant de geldgeoriënteerde waarden van de 'onproductieve', financiële bezigheden. In een ambachtelijk systeem weerspiegelen de economische waarden de arbeid die direct en indirect in de voortbrenging van de produkten ligt besloten. Deze situatie gold in de aanvangsjaren van het moderne machinetijdperk, toen nog van een werkmans/ondernemer in klassieke zin kon worden gesproken (vgl. Veblen 1904, 42 e.v.). Allengs ontstaat er een meer competitieve produktie van goederen waarbij technologische innovaties worden verstaald in lagere produkt prijzen. Deze grotere produktie- en afzetmogelijkheden verstoren steeds meer het ambachtelijk geïnstitutionaliseerde systeem en luiden een periode in van ongecontroleerde, vrije concurrentie. Naarmate echter de 'machinetechnologie' verder verbetert en tegelijk minder nieuwe markten kunnen worden geopend, worden volgens Veblen steeds duidelijker de contouren van een nieuw economisch systeem zichtbaar.

In die ontwikkeling van het industrieel kapitalisme neemt de tegenstelling tussen de groepen die 'goederen maken' en die 'geld maken' steeds meer toe. De laatste groep nestelt zich als het ware in de intervallen van het economisch mechanisme, beheert en stuurt het geld, 'getting something for nothing', en kan van daaruit de economische ontwikkeling beheersen en sturen. Er treedt binnen die groepen een steeds grotere vervlechting van belangen op, 'one big Union of vested interests' (Veblen 1919a, 100). De 'captains of industry' bemoeien zich allengs minder met de technische kant van de produktie, maar steeds meer met het financiële beheer ervan. Met hen verdwijnt de vierde produktiefactor, de 'entrepreneur', van het toneel. De industriële onderneming wordt een commerciële zaak en het bedrijf wordt beoordeeld op zijn capaciteit om geld te verdienen (Veblen 1923, 59). De kapitaalhandel overvleugelt steeds meer de goederenhandel en de geld- en effectenmarkten worden tot centrale coördinaten van de economische structuur (zie Veblen 1904, hfst. V; 1923, 326 e.v.). De verschijnzelen 'afwezige bezitter' en 'manager' komen op, waarbij de laatste slechts de financiële verdien capaciteit moet bewaken.

Voor Veblen dendert deze ontwikkeling door, vaak met zware crises. Ondernemingen worden

steeds groter, met een toenemende behoefte aan extern kapitaal. Het wordt steeds urgenter voor die grote ondernemingen de verzengende competitie te beteugelen (Veblen 1904, 123). Onderlinge afspraken over productie, prijzen en investeringsprogramma's steken de kop op. De financiële wereld is dan uitgegroeid tot een institutioneel bolwerk dat enkel tot doel heeft winst te maken, ongeacht de wijze waarop de gelden worden gegenereerd. Sterker nog, teneinde de winstmarges te vergroten, worden allerlei barrières in het leven geroepen, zoals een beperking van de productie (vgl. onder meer Veblen 1923, 298 e.v.; 1919b, 354 e.v.). De doorwerking van technologische innovaties in het goedkoper worden van producten wordt geblokkeerd. Dit is voor Veblen, die in een groot produktievolume een belang ziet van de gemeenschap, regelrechte sabotage (Veblen 1923, 213). Dit bolwerk zorgt voor een doelbewuste verlaging van de industriële efficiëntie, een gevolg dat ook wordt bereikt met een ongebreidelde expansie van het kredietsysteem. Veblen wijst er als een der eersten tevens op dat met deze ontwikkelingen de contouren van een duale economische structuur steeds scherper worden. Er is enerzijds het krachtige bolwerk van 'Big Business' of 'vested interests' dat de concurrentie indamt en de markt verdeelt. Zij bepaalt echter ook de mogelijkheden van het tweede economische segment dat bevolkt wordt door kleinere bedrijven. Behalve de afhankelijkheid van de grote broer zijn deze bedrijven ook onderhevig aan de striemende zweeps slag van de concurrentie. Van groot belang is voor Veblen ook dat het vanouds collectieve, evolutionair gevormde, cultuurprodukt technologie wordt 'geprivatiseerd' (Veblen 1914, 103 e.v.). Het wordt een 'intangible corporate asset' waarin de 'business goodwill' en andere titels zijn verankerd. Daarin ligt voor hem een belangrijke conflictbron besloten, omdat het kleine groepen grote voordelen brengt, maar 'no aggregate advantage to the community' (Veblen 1904, 71).

In Veblens optiek lijken twee punten cruciaal. Enerzijds de betekenis van technologie voor de productiemogelijkheden van de gemeenschap en de noodzaak daarvoor adequate instituties te ontwerpen. Anderzijds de spanningsvolle waardendichotomie, tussen geldgeoriënteerde, individualistische waarden en industriële, gemeenschapsvriendelijke waar-

den, die in de praktische sfeer contraire actielogica's tot gevolg hebben. Te zamen vormen ze een moeilijk dilemma en het maakt dat de uitkomst van de maatschappelijke dynamiek niet eenduidig is. Het is mogelijk dat de systematische ontregeling van het productiesysteem door financiële motieven zover gaat dat de industriële productie een punt van 'no return' passeert, met in het verlengde daarvan grote sociale catastrofes. Voor Veblen is dan een technocratisch model waarin de 'engineers' als nijvere dragers van de nieuwe technologie maatschappelijk de dienst uitmaken, niet uitgesloten. Echter, ook plausibel is voor hem de optie dat de werkenden het waardenpatroon van de gevestigde, 'nietsdoende', bezittende klasse overnemen. Een dergelijke navolging is immers vaker voorgekomen.

Aldus is Veblens perspectief tamelijk open. Er bestaat een niet aflatende rivaliteit tussen individu en gemeenschap, voortdurend gescherpt door de technologie. In die vebleniaanse arena van instincten, instituties en waarden, met zijn moderne tegenstelling tussen produceren en financieren, spelen zich voortdurende drama's af van maatschappelijke aard.

4. Institutionalisme in perspectief

Er is op het klassieke institutionalisme veel kritiek mogelijk. Voor een flink deel heeft dit echter te maken met de onderzoeksproblematiek eigen aan de studie van sociale verschijnselen. Voor de institutionalisten ontbreekt het in de economische werkelijkheid niet alleen aan voldoende stabiele relaties, ook de causaliteit is vaak niet eenduidig vast te stellen. Er blijft een voortdurende oriëntatie noodzakelijk op een veranderende werkelijkheid met uiteenlopende opvattingen, waarden en voorstellingen daarover. Ook de vertaalbaarheid van collectivistische uitgangspunten naar eenvoudig hanteerbare methodische 'devices' is relatief moeilijk. Deze omstandigheden verzachten de kritiek, omdat het problemen betreft die breed in de sociale wetenschappen te vinden zijn. Toch blijven natuurlijk de meer bijzondere kritiekpunten op de institutionele economie staan. Ik zal er kort enkele aangeven.¹⁰

Een eerste probleem is het gebrek aan voldoende coherentie binnen de stroming en binnen onderdelen daarvan. Er blijken in feite twee stromingen te be-

staan, ieder met eigen fundamenten en gekleurd door veel eigen persoonlijke inzichten en voorkeuren. In essentie gaat het om een uiteenlopende kijk op institutionalisering, alsmede op de betekenis en het doel van instituties. De ene, voortbordurend op Veblen, heeft een deterministische selectiedynamiek aangedreven door technologische ontwikkeling; overigens zonder een definitief station. De andere, de lijn van Commons' en Deweys instrumentalisme, benadrukt juist de (collectieve) ontwerpmogelijkheden, 'artificial selection'. Als men bedenkt dat het institutionalisme poogt inzicht te krijgen over en verklaringen te bieden voor instituties, collectief handelen en veranderingen daarvan, dan kan men spreken van een fundamenteel verschil. Desalniettemin wordt binnen de groep institutionalisten vaak uitgegaan van een gemeenschappelijke grondtheorie, met veel referentie aan het werk van beide auteurs. Een gevolg is dat uit de verschillen tussen beide grondleggers theoretisch nauwelijks consequenties zijn getrokken voor de institutionele economie als geheel.

Ten tweede zijn er kritische vragen te stellen bij de begrippen technologie en institutie en de daaraan verbonden (vebleniaanse) dynamiek. De begrippen missen voldoende eenduidigheid, terwijl het primaat van de technologie in processen van institutionele verandering moeilijk is vast te stellen. Immers, het ontwikkelen van normen, regels, standaarden etc. gebeurt in maatschappelijke processen, met de democratie als belangrijk voertuig en vaak binnen kleine groepen – processen van zuivering en afwijging die te maken hebben met de spanning tussen collectiviteit en individu, maatschappelijke stabiliteit en individuele verantwoordelijkheid, gemeenschapszin en individuele vrijheid. Zeker, technologische factoren, techniek en wetenschap dus, zijn zeer belangrijk. Zo heeft bij voorbeeld dertig jaar anticonceptie-ontwikkeling ongetwijfeld bijgedragen aan andere waarden en normen, zoals zij ook, te zamen met andere medische, biochemische en farmaceutische vorderingen, nieuwe inrichtingskeuzen in de maatschappij en het persoonlijk leven heeft gestimuleerd. Echter, de diverse processen, zoals technologische, sociale, culturele, economische en politieke, zijn zozeer met elkaar verweven en zo moeilijk te ontwarren dat slechts een zeer globaal beeld van institutionele aanpassing aan technologische

veranderingen kan worden geschetst. Daarmee komen we op een ander punt, namelijk de lange tijds-horizon en het globale en ongespecificeerde karakter van de technologie/institutie-dynamiek. Het sjabloon is weinig geschikt voor studie van de complexe dagelijkse werkelijkheid, zeker als men ook nog wil uitgaan van bewuste (en vrije) economische subjecten en groepen. Niet duidelijk is, zoals gezegd, hoe de technologie doorwerkt naar veranderingen in maatschappelijke structuren, of welke soort instituties bij welke soort technologie past, of hoe in meer verfijnde zin instituties op het individuele economische gedrag inwerken. Er is de voortdurende vraag naar correlatie en specificatie, naar een verdere uitwerking van de begrippen institutie, institutionalisering en technologie. Tegelijk moet men deze kritiek echter ook opvatten als een uitdaging voor verder onderzoek en theoretische verfijning.

Wellicht de belangrijkste kritiek, ten slotte, is de gebrekkige theoretische ontwikkeling. Het 'explanatory framework' is zo open en ruim dat het wetenschappers slechts beperkt houvast biedt. Hier speelt zeer zeker het gebrek aan eenduidigheid, veroorzaakt onder meer door de tweedeling in grondleggende ideeën, een rol. Qua ontwikkeling heeft er vooral een bijlijpen van sommige opvattingen en van bepaalde theoretische concepten plaatsgehad. De vele studies hebben zeker wel verklarende kracht binnengebracht, maar niet bepaald uitbundig. Er is de neiging tot ongebreidelheid in het betrekken van relevante factoren, terwijl daarnaast te vaak methodologische discussies zijn gevoerd. Meer toepassingen met het oog op inzichtverbreding en theorieontwikkeling zijn nodig, mede indachtig Caldwells stelling dat uiteindelijk werkelijk substantiële bijdragen aan de economische wetenschap zelfs de meest krachtige methodologische kritiek zullen wegdrukken in de aandacht van de leden van de professie (Caldwell 1982, 57).

De kritiek is niet mals, maar toch overwegen de positieve aspecten van het wetenschappelijk werk van de klassieke institutionalisten. De verscheidene studies hebben belangrijke inzichten voortgebracht, zoals over de betekenis van technologie in het economisch leven,¹¹ economische macht en sociale verhoudingen, de verhouding tussen recht en economie, management en 'corporate culture', beleidsprocessen, de ontwikkeling van economische struc-

turen en netwerken en de onderliggende krachten ervan. Belangrijk is ook de theoretisch-kritische functie naar de theorieën van de mainstream toe. Niet alleen doordat beoefenaren van die richting vanuit een ander perspectief wordt aangespoord de eigen theorie te doordenken, maar ook door de ontwikkeling van empirische kennis. De wijze waarop de institutionele economie economische verschijnselen benadert, hetzij op de Amerikaanse, hetzij op een gemodificeerde manier, vormt een bron van informatie waarmee het bestaande geheel aan inzichten van het sociaal-economisch handelen kan worden verrijkt. Wel moet er dan verder naar eenheid worden gewerkt, verfijnd en gesystematiseerd, veelsoortige empirische studies ondernomen, methoden ontwikkeld, maar vooral ook moeten bruggen worden gebouwd met de individualistisch georiënteerde 'new institutionalists', alsmede met andere economische richtingen en disciplines.

Eerder heb ik geprobeerd een perspectief op een dergelijke brug te schetsen (Nagelkerke 1992). Zeer gecomprimeerd gaat het hierbij om een formeel en algemeen kader dat greep probeert te krijgen op structuur en dynamiek van economisch handelen tegen de achtergrond van een variëteit van motieven, intenties, argumentaties, mogelijkheden en belangen. Er wordt een aantal uitgangspunten geformuleerd, over de overbrugging van de methodologische tegenstelling tussen individualisme en collectivisme, over keuzevrijheid en determinatie en over wijze en aard van veranderingsprocessen, terwijl instituties worden gerubriceerd in normen, regels en structuren, interdependent en vaak hiërarchisch geordend. Gesteld wordt dat instituties waarden weerspiegelen met uiteenlopende scores op individualisme en collectivisme, en dus met een uiteenlopende mate van dwingendheid naar het economisch handelen toe. Van specifieke betekenis is verder het analytische onderscheid in allocatie (tewerkstelling) en verdeling (inkomen) in institutionele zin. Allocatie en vooral verdeling, en dus ook de daaraan verbonden instituties, zijn sterk afhankelijk van de maatschappelijke opvattingen rond beloning en werk. Als de institutionele patronen rond allocatie en verdeling naar waarde-inhoud (de collectivisme/individualisme-schaal) uit elkaar groeien of als beide patronen in dezelfde richting te sterk naar een van de twee polen toe gaan, treden óf steeds meer efficiën-

tieverliezen óf steeds meer maatschappelijke conflictkosten op. Er komt dan een institutionele correctie op gang in de richting van een nieuwe werkbare balans tussen instituties. Een verschuivende balans wel te verstaan van maatschappelijke baten en lasten, van voor- en nadelen van instituties. Er is geen sprake van een automatisch orde-inherent proces of van een blind selectiemechanisme. Het gaat om een culturele tendens naar een balans. De weinig eenduidige individuele gedragsvariabele van de institutionalisten wordt aldus verondersteld op het sociale plan te resulteren in een man-made ordening. Feitelijk is dit een continu proces met voortdurend andere vormgevingen, nieuwe of aangepaste normen, regels en structuren dus. Oplossingen voor economische problemen kunnen niet worden ontleend aan normen die van buiten de menselijke verhoudingen komen, zoals impliciet de theoretische grondstructuur van de mainstream-economie vooronderstelt.

Als men de ontwikkelingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen onder de loep neemt, valt op dat rond 1980 sprake is van een institutionalisering aan de verdelingskant met een hoge graad van collectivistische waarden. Aan de allocatieve kant is hiervan veel minder sprake. Zonder hierin te gaan op de achtergronden, waarbij à la de klassieke institutionele economie zeker ook technologische veranderingen een belangrijke rol spelen, kan worden gesteld dat hierin in de loop der jaren tachtig een sterke verandering optreedt. Met de deregulering en decentralisatie verdwijnen niet alleen een aantal verdelingsinstituties, ook de inhoud van de resterende verdelingsinstituties wordt meer individualistisch van aard. Tegelijk echter worden werk en werkgelegenheid, de allocatie, onderwerp van bespreking met de vakbonden en neemt binnen de ondernemingen de betekenis van ondernemingsraden toe, wat als een zekere collectivistische institutionalisering kan worden gezien. Lange tijd waren werk en inkomen institutioneel gescheiden, nu maken zij weer contact. Er is in dat opzicht sprake van een ontwikkeling naar een institutionele balans op basis van minder collectivistische waarden.

Wat zich op het gebied van de arbeidsvoorwaarden voltrekt, is in feite een weerspiegeling van een integraal maatschappelijk proces. Volgens velen dwingt het proces van mondialisering ons tot het opgeven

van specifieke, collectivistische bijzonderheden en tot meer marktgerichte coördinatie van het economisch leven. Het grote voorbeeld is vaak de Amerikaanse economie, met zijn potentie tot het creëren van arbeidsplaatsen. De economische instituties bij ons moeten dezelfde flexibiliteit mogelijk maken. Het is echter de vraag of men behalve de mooie cijfers van de Amerikaanse arbeidsmarkt ook de kwalitatieve uitkomsten ervan, in de zin van veel slechte banen in termen van inhoud, beloning en werktijden, en de ingrijpende sociale uitsluiting acceptabel vindt. Kortom, of ons waardencomplex vergelijkbaar is met dat van de VS. Er bestaat daar een groot privaat regelcomplex dat een maatschappelijk leven moet beveiligen gestut op andere opvattingen, voorkeuren en machtsrelaties. Zoals Galbraith heeft laten zien, is die samenleving zeer gefragmenteerd, met economische, sociale, culturele én, niet te vergeten, fysieke afscheidingen tussen bevolkingsgroepen (Galbraith 1992; vgl. ook Albert 1992). Zoals ons institutioneel patroon heeft ook dit 'open' en 'vrije' systeem zijn prijs. Behalve directe conflictkosten van bij voorbeeld het regelmatig stedelijke oproer, waarvan Los Angeles 1992 een extreme illustratie is, zijn er de hoge indirecte kosten verbonden aan een hoge mate van individualistische institutionalisering. Zo zijn er bij voorbeeld in de VS negen keer zoveel advocaten als in Nederland, waarbij ook een groot rechterlijk apparaat hoort. Ook op andere terreinen zijn veel arbeidsplaatsen gericht op formele controle en sanctionering. Nu kan men reneren dat hiermee veel banen worden geschapen, maar dat stelt vragen aan de zuiverheid van de economische boekhouding, zoals ook het geval is met de 'externe' produktie-effecten op het milieu, en het maakt ook vergelijking van economische 'performances' tussen landen kwestieus. Daardoor ook zijn de vergelijkingen in de pleidooien voor drastische veranderingen van het institutionele patroon moeilijk te onderbouwen.

Men moet bedenken dat elke institutionalisering zijn voor- en nadelen heeft. Nodig is deze kosten en baten van instituties te onderzoeken. Economisch gezien kunnen dan bij voorbeeld keuzen worden onderbouwd tussen dure investeringen in normatieve sociale controle, en daarmee in preventieve werking, of in toenemende formele controle met grote positionele en strafrechtelijke kosten. De grote tech-

nologische en economische veranderingen in de wereld schrijven geen instituties voor, kennen niet één soort efficiënte coördinatie. Er zijn keuzen mogelijk, keuzen die de mainstream-economie door haar impliciete aanname van economische grondwetten slechts in één richting kan interpreteren.

Noten

1. Deze opstelling staat in contrast met de cartesische dichotomie en de daarbij horende kennistheoretische tweedeling. De rede is bij Descartes autonoom, absoluut, een stukje God.

2. Ondanks dat er sprake is van een gevarieerd geheel van opvattingen, wordt bij termen als de 'gangbare', 'gevestigde', 'orthodoxe', 'standaard' en 'mainstream'-economie gerefereerd aan de neoklassieke denkraditie zoals die vanuit het Engels-Franse klassieke denken via onder meer de Oostenrijkse school, de werken van Marshall en Clark en allerlei latere verfijningen en 'newclassical' aanpassingen tot op heden bestaat. Daarbij horen ook de keynesiaanse toevoegingen en correcties, door Samuelson met neoklassieke elementen samengebonden in de 'neoclassical synthesis'.

3. John R. Commons heeft geprobeerd de institutionele economie theoretisch te funderen. Commons was daarnaast sterk empirisch én beleidsmatig ingesteld en wordt vaak beschouwd als het brein achter de New Deal.

4. In de wetenschap is deze band vaak indirect van aard. Zo sprak Smith over de vergroting van de 'wealth of nations', de materiële welvaart, in een wereld die, statisch en agrarisch, door veel beperkingen werd geplaagd. Ricardo leefde zo'n vijftig jaar later in een tijd dat de industriële ontwikkeling op gang was gekomen en de Franse Revolutie de politiek-maatschappelijke orde op zijn kop had gezet. De grote gevolgen op institutioneel gebied, de grote ongelijkheden en de vele maatschappelijke conflicten zetten Ricardo aan zich te richten op de wetten die de welvaart over maatschappelijke groepen verdelen. De marginalisten zagen, onder invloed van analytisch-wetenschappelijke ontwikkelingen enerzijds en liberalistische en individualistische denkbeelden anderzijds, de maximalisatie van individuele voorkeuren als meest belangrijk. Het was de tijd van ongebreidelde kapitalisme, een adempauze welhaast tussen de traditionele federale structuren en de nieuwe, nog niet uitgekristalliseerde institutionele patronen die het twintigste-eeuwse sociaal-economische leven zouden gaan beheersen. Keynes groeide op in deze opbouwfase van nieuwe structuren waarin democratie en emancipatie van arbeid centrale aspecten werden. Die actualiteit betekende een verlegging van wetenschappelijke aandacht naar produktie en werkgelegenheid.

5. Ayres stelt verder: 'Doing-and-knowing, science-and-technology, is the real life process of mankind. This is the process from which modern industrial civilization has resulted, and it is the process in terms of which men have always judged things good and bad, and actions right or wrong' (Ayres 1961, 15).

6. Het komt er kort gezegd op neer dat men van terugke-

rende thema's de onderlinge relaties vaststelt, daarin een patroon probeert te herkennen en dat beschrijft. Vervolgens kunnen hypothetische verbanden worden opgesteld, die aan uiteenlopende data kunnen worden getoetst. Zo ontstaat, mede door 'cross-checking', langzaam maar zeker een accuraat beeld, dat echter de strakheid van logische schema's ontbeert. Dit kan een 'pattern model of explanation' worden, een netwerk van aan elkaar geschakelde en aanvaarde hypothesen en axioma's. Er is in het complexe dynamische veld van sociale en economische relaties wel voortdurend verfijning en revisie nodig. Een verklaring, ten slotte, is juist, als nieuwe of andersoortige gegevens in het patroon passen.

7. Men kan ook vraagtekens zetten bij de gelijkstelling van rationeel gedrag aan het nastreven van eigenbelang, in feite een motivationeel aspect. Het is immers mogelijk ook sociale of collectieve oogmerken op een rationele wijze na te streven. Bovendien ontstaat een tamelijk deterministisch en behavioristisch beeld doordat de fixatie op eigenbelang geen oriëntatie op andere wensen of doelstellingen toestaat. Dit geeft iets robotachtigs, doelgerichtheid zonder doelbepaling. In die zin spreekt Hodgson dan ook van een 'rationalistisch dilemma' (Hodgson 1988, 115). De sterke conditionering die de IE vooropstelt, geeft echter ook te denken. Hier lijkt sprake van een kuddedier, een culturalistisch dilemma. Men kan een en ander vergelijken met Granovetters onderscheid in 'undersocialized' en 'oversocialized' concepten (Granovetter 1985). Bij beide moet men vrezen voor determinisme. Ten slotte, de discussie over de 'economische natuur' is de laatste jaren nogal opgeblaaid. Steeds vaker wordt niet alleen de rationaliteitshypothese per se aangevallen, maar ook de mogelijkheden het daaraan verbonden gedrag te realiseren (Hodgson 1988, 6 en 116).

8. In dit bestek is slechts een indicatie van literatuur mogelijk, waarbij overigens uitdrukkelijk naar de inhoud van ruim vijftienvintig jaar *Journal of Economic Issues (JEI)* moet worden verwezen. De grote betekenis van technologie en van de grote onderneming is een rode draad door veel institutionalistisch werk. Het is aangezet door Veblen, bij voorbeeld in *Theory of business enterprise* (1904) en *Absentee ownership* (1923), met grote invloed op bij voorbeeld Mitchells *Business cycles and their causes* (1919), Clarks *Studies in the economics of overhead costs* (1923), Berle en Means' *The modern corporation and private property* (1933), Burnhams *The managerial revolution* (1941), Galbraith' *New industrial state* (1968), Munkirs *The transformation of American capitalism* (1985) en Duggers *Corporate hegemony* (1989). Commons' belangrijkste werk omvat met name *Legal foundations of capitalism* (1924), *Institutional economics* (2 Vols., 1934) en *The economics of collective action* (1950). De onderzoekslijn van Commons heeft sterk doorgewerkt naar beleidsstudies, vroeger bij Tugwell, Berle en Gruchy en meer recent bij Tool, *An institutional guide to economics and public policy* (1984), Petr (*JEI*) en Hayden, *Institutional policymaking in tool* (ed.), *Institutional economics: Theory, method, policy* (1993). Beleid gezien als een publiek-privaat spanningsveld is ook een 'recurrent theme' en doorspekt het hele oeuvre van Galbraith, meer in het bijzonder *The affluent society* (1958), *Economics and the public purpose* (1973) en recent *The culture of contentment* (1992).

9. Recent heeft P.L. van Elderen een cultuursociologische studie over Veblen gepubliceerd: *De triomf der ironie: Thorstein Veblen (1857-1929) als radicaal-burgerlijk criticus van de moderne cultuur*. Tilburg 1991.

10. Voor een uitgebreide behandeling zie Nagelkerke 1992.

11. In oktober 1987 ontplofte Wall Street met gigantische koersdalingen. A la Veblen kon worden geconstateerd dat de crash deels was veroorzaakt door de nog niet onderkende betekenis van technologische toepassingen. Immers de gecomputeriseerde verkoopopdrachten groeiden exponentieel en konden niet op tijd worden gestopt. Er waren nog geen nieuwe praktijken of procedures, instituties, ontwikkeld voor dergelijke situaties. Te denken valt verder aan de gebrekkige stabilisatiekracht van monetaire instituties bij de valutacrisis van 1992 en 1993. Het zoeken naar nieuwe coördinatiemogelijkheden, instituties dus, is daardoor geïntensiveerd. Vergelijk ook de afkalvende coördinatiekracht van nationale instituties door de sterke technologische en economische internationalisering, met mogelijk nieuwe instituties op Europees niveau (vgl. Nagelkerke 1994).

Literatuur

- Ayres, C.E., 1961 (reprint 1967), *Toward a reasonable society*. Austin.
- Albert, M., 1992, *Kapitalisme contra Kapitalisme*. Amsterdam/Antwerpen.
- Caldwell, B.J., 1982, *Beyond positivism: Economic methodology in the twentieth century*. Londen.
- Commons, J.R., 1934 (1961), *Institutional economics: Its place in political economy*. 2 Vol., Madison.
- Dewey, J., 1939, *Theory of valuation*. Vol. 2, Nr. 2, IEUE, Chicago.
- Elderen, P.L. van, 1991, *De triomf der ironie: Thorstein Veblen (1857-1929) als radicaal-burgerlijk criticus van de moderne cultuur*. Tilburg.
- Galbraith, J.K., 1967, *The new industrial state*. Londen.
- Galbraith, J.K., 1992, *The culture of contentment*. New York.
- Granovetter, M., 1985, 'Economic action and social structure: The problem of embeddedness'. *American Journal of Sociology*, Vol. 91, Nr. 3, November, 481-510.
- Hodgson, G.M., 1988, *Economics and institutions: A manifesto for a modern institutional economics*. Oxford.
- Myrdal, G., 1978, 'Institutional economics'. *Journal of Economic Issues*, Vol. XII, Nr. 4, December, 771-784.
- Nagelkerke, A.G., 1992, *Instituties en economisch handelen: Een onderzoek naar de wetenschappelijke betekenis van de institutioneel-economische benadering*. Tilburg.
- Nagelkerke, A.G., 1994, Institutional responses to changing conditions in European systems of industrial relations. In: J.J.J van Dijk and J. Groenewegen (eds.), *Changing business systems in Europe: An institutional approach*. Brussel.
- Peirce, C.S., 1934, *Collected papers*, Vol. 5. Cambridge (USA).

(vervolg literatuur zie p. 289)

Vervolg literatuur p. 228

- Tool, M.R., 1979 (1985), *The discretionary economy*. Boulder.
- Tool, M.R. (ed.), 1993, *Institutional economics: Theory, method, policy*. Boston/Dordrecht/Londen.
- Rorty, R., 1979, *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton.
- Veblen, T.B., 1899 (1953), *The theory of the leisure class: An economic study of institutions*. New York.
- Veblen, T.B., 1904 (1958), *The theory of business enterprise*. New York.
- Veblen, T.B., 1914 (1964), *The instinct of workmanship; and the state of the industrial arts*. New York.
- Veblen, T.B., 1919a (1969), *The vested interests and the common man*. New York.
- Veblen, T.B., 1919b, *The place of science in modern civilization and other essays*. New York.
- Veblen, T.B., 1923 (1964), *Absentee ownership; and business enterprise in recent times*. New York.
- Ven, A.H. van de, 1993, 'The institutional theory of John R. Commons: A review and commentary.' *Academy of Management Review*, January, 139-153.
- Wilber, C.K., with R.S. Harrison, 1978, 'The methodological basis of institutional economics: Pattern model, storytelling, and holism'. *Journal of Economic Issues*, Vol. XII, Nr. 1, March, 61-90.